

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Павлова О. Г. XII Археологічний з'їзд і дослідження пам'яток мистецтва Харківщини // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 205 – 208.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

з історичного погляду матеріали для подальшого вивчення і опублікування». До АК потрапили старовинні книги й рукописи Софійського собору, Михайлівського та Микольського монастирів, Київської духовної академії, семінарії [3, с. 87].

До Росії було переміщено також значну кількість етнокультурних пам'яток, знайдених на території України внаслідок археологічних розкопок. До музеїв Москви й Петербурга перевезено найцінніші археологічні знахідки періоду Київської Русі з Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Ізяславля, Любеча, Переяслава та інших місцевостей України. Так, серед іншого, до Державного російського історичного музею (Москва) потрапили пам'ятки з Михайлівського скарбу у Києві XI-XII ст.: намисто з підвіскою у формі сонця (золото, тиснення, зернь, скань; довжина низки — 59, 6 см); діадема з деісусним чином (золото, перегородчаста емаль, перли; довжина 37 см); колти з зображенням сиринів (золото, перегородчаста емаль, перлини; 6,8х6,3 см, 7х6,6 см.); рясни (золото, перегородчаста емаль; діаметр бляшки 2,7 см) [4, ил. 226, 228, 232, 241]; медальйони-змійовики з Чернігова, XI-XII ст. (золото, литво, гравіювання; 7,8х7,4 см.) та з Білгорода (с. Білгородка під Києвом) XI-XII ст. (золото, литво, гравіювання; 5,8х4,9 см) [4, ил. 229а, б]. Відомо, що російський археолог, дослідник княжого Києва Михайло Каргер за радянських часів вивіз до Москви значну кількість пам'яток стародавнього Києва.

Окрему групу етнокультурних цінностей періоду Київської Русі складають предмети побуту, військового обладунку й атрибути князівської влади. Так, серед іншого, до Росії були переміщені шолом і кольчуга князя Ярослава Всеволодовича, щит і меч Мстислава Володимировича, шабля Володимира Мономаха. До Державного музею Московського Кремля потрапила чаша чернігівського князя Володимира Давидовича, 1139 р. (срібло, карбування, різьблення; діаметр 34 см.) [4, ил. 207].

Важливою частиною національної спадщини є твори монументального мистецтва. Найяскравішими зразками давньоруського живопису є переміщені до Росії мозаїки, фрески та шиферні плити з зображеннями святих з Михайлівського Золотоверхого собору. 1934 року, коли постало питання знесення Михайлівського собору, мистецтвознавці розпочали працю над зняттям зі стін собору унікальних мозаїк і фресок XII ст. Того ж року до наркома УСРР В. Затонського звернулися російські колеги з пропозицією передати до Третяковської галереї мозаїку «Дмитрій Солунський». Проте мозаїка, разом з іншими цінностями собору, залишилася в Києві, на тому наполягали мистецтвознавці. Проте 1938 року працівники Третяковської галереї забрали мозаїку і дві шиферні плити до Москви нібито на тимчасову виставку, присвячену 850-літтю «Слова о полку Ігоревім». Пізніше, без узгодження з українськими колегами, до Києва було надіслано 10 маловартісних робіт українських художників XIX ст., нібито в обмін на мозаїку «Дмитрій Солунський». Ця унікальна давньоруська мозаїка і досі перебуває на території Росії.

Сьогодні, коли українські науковці отримали можливість досліджувати раніше недоступні теми, проте часом не мають вичерпної інформації з певних питань, не мають змоги користуватися частиною національної спадщини, що була переміщена й вилучена з наукового обігу України, все більшого значення набувають облік, ретельне дослідження та публікація архівних джерел, внесення до загального каталогу українських культурних цінностей за кордоном пам'яток етнокультурної спадщини, що з різних причин опинились у Росії.

1. Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. — К., 1996.
2. Кот С. Облишмо «шапку», візьмімось за діло // Віче. — 1993. — № 12.
3. Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. — 1994. — № 3-6.
4. Мистецтво Київської Русі / укладач Ю. Асєєв. — К., 1989.
5. Скрипник Г. Українські етнографічні старожитності в музеях Росії // Пам'ятки України. — 1994. — № 1-2.
6. Фрис В. Українська рукописна книга за кордоном // Пам'ятки України. — 1994. — № 3-6.

Павлова О. Г.

XII Археологічний з'їзд і дослідження пам'яток мистецтва Харківщини

Вивчення пам'яток мистецтва розпочалося набагато раніше, ніж оформилася спеціальна галузь наукового знання — мистецтвознавство. Проведення археологічних з'їздів у другій половині XIX-на початку XX ст. багато в чому було спричинене турботою про збереження вітчизняних пам'яток історії та старовини. З іншого боку, це також сприяло всебічному аналізу вітчизняних пам'яток історії та культури. Цінним в діяльності з'їздів стало обговорення проблем збереження та практичне вивчення багатьох пам'яток церковного мистецтва.

Дослідження пам'яток християнського мистецтва відбувалось у традиційному руслі, з огляду на ті формулювання понять, що побутували в науці на той час. Звернення до пам'яток мистецтва відбувалось в рамках проблематики історії церковного мистецтва. Головним чином у поле зору потрапляли всі пам'ятки християнської культури XII-XVIII ст.: ікони, художні церковні старожитності, архітектурні культові споруди та ін. Вивчення пам'яток церковного мистецтва на з'їздах тісно перепліталось з загальним розвитком мистецтвознавства.

Серед найбільш важливих проблем, що широко розроблялися на з'їздах, були питання про значення в історії християнського мистецтва ікон, хрестів, панатів, інших церковних предметів, архітектурних споруд та ін. Ставилися і більш загальні та теоретичні питання: про предмет історії мистецтва, розмежування археології та історії мистецтва, широко розглядалися проблеми церковної архітектури, а також питання про зміст, символіку і малюнок ікон, коли і які відбувалися зміни в іконописі, з'ясовувалися питання про витоки іконопису,

вплив візантійського іконопису і символіки та західноєвропейський вплив на вітчизняну іконописну традицію, іконографічні особливості різних художніх шкіл, обговорювалися проблеми збереження пам'яток християнського мистецтва та архітектури та ін. Слушно і те, що пам'ятки християнського мистецтва вчені почали також розглядати як певні історичні джерела, що дало поштовх для активізації поглибленого вивчення історії вітчизняної християнської культури [1, с.241].

При обстеженні пам'яток перевага надавалася високохудожнім творам та архітектурним пам'яткам, але недостатньо приділялося уваги пам'яткам масового церковного начиння. Це був період, коли вчені робили перші спроби теоретичних розробок, тому при аналізі знайденого матеріалу часто простежується відсутність історичних узагальнень.

Певною мірою, всебічне вивчення з'їздів, пам'яток християнської культури стало віхою в становленні вітчизняного мистецтвознавства. З іншого боку, розробки в галузі церковної археології чи археології мистецтва мали важливе значення для викладання цієї дисципліни в навчальних закладах. Слід зазначити, що уже на I Московському з'їзді у 1869 році висловлювалася думка про створення археологічних музеїв при навчальних закладах та необхідність викладання історико-археологічних наук як в духовних, так і світських навчальних закладах [11, с. XLI].

Отже, знайомство з вітчизняними церковними старожитностями необхідне було і для викладання церковної археології. Таким чином, вивчення пам'яток мистецтва було викликано як науковими, так і освітніми завданнями.

Постановка проблеми розвитку історії церковного мистецтва не була новою для XII Археологічного з'їзду. Поряд з традиційними питаннями розвитку місцевої археології, історії, культури, організатори і учасники XII Археологічного з'їзду надавали також важливого значення питанням вивчення історії церковного мистецтва та старожитностей.

На початку XX ст. харківські вчені розробляли найрізноманітніші питання історії та культури. Зокрема, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Є. К. Редін та інші проявляли неабиякий інтерес до вітчизняної історії, культури, мистецтва, тому і проблеми, що окреслювалися для вирішення на з'їзді, стосувалися найрізноманітніших галузей наукового знання. Доказом цьому стала проведена напередодні з'їзду значна робота по виявленню, обстеженню, опису, дослідженню місцевих пам'яток церковних старожитностей та християнського мистецтва.

Головна заслуга в організації досліджень місцевих пам'яток мистецтва та у постановці цієї проблематики на з'їзді належить професору Харківського університету, мистецтвознавцю, члену Попереднього комітету з підготовки XII Археологічного з'їзду, Є. К. Редіну. Глибокі знання та фундаментальні дослідження з питань історії християнського мистецтва дозволили йому професійно підійти до вивчення питань історії місцевих пам'яток церковного мистецтва та старовини. Вченого цікавили і більш загальні питання розвитку археології та культури Харківщини. Найбільш плідною у цьому напрямку виявилася його діяльність під час підготовки і проведення саме XII Археологічного з'їзду. Є. К. Редін високо оцінював значення археології для вивчення історії мистецтва і присвятив цій тематиці декілька статей [5, 6 та ін.].

Вчений провів колосальну роботу з підготовки проблем з історії місцевого християнського мистецтва та церковної старовини, які необхідно було поставити для розгляду на з'їзді.

Влітку 1900 та 1901 рр. на виділені Московським археологічним товариством кошти він провів наукові екскурсії по церквах Харківської губернії, особисто обстежив та дослідив пам'ятки церковної старовини. Це дозволило йому виявити і зібрати чимало предметів художньої старовини: ікони, іконостаси, плащаниці, чаші, хрести, воздухи, дарохранительниці, вбрання, статуї та ін. Було зроблено 660 фотографій з предметів церковної старовини Харківської губернії [2, с.5]. Весь зібраний багатий матеріал був підданий ретельному науковому аналізу, досліджений та згрупований на виставці церковного відділу XII Археологічного з'їзду.

Слід зазначити, що сама ідея організації виставки церковного мистецтва не була новою для XII Археологічного з'їзду. Наприклад, вперше виставка церковних старожитностей з п'ятьма відділами була представлена на виставці III Археологічного з'їзду у Києві 1874 р., потім чисельний відділ церковного мистецтва демонструвався на VI з'їзді в Одесі у 1884 р., а особливою виставкою VIII з'їзду, що проходив у Москві у 1890, була демонстрація значної кількості пам'яток, що виникли в одному місці під різними впливами протягом століть і належали до різних галузей мистецтва – іконопису, різьби, ювелірного мистецтва, шиття золотом, шовком, живопису на тканині [1, с.242,243].

Виставка XII Археологічного з'їзду була більш скромною, складалася із двох відділів церковних та історичних старожитностей [2]. Це була перша демонстрація місцевих пам'яток мистецтва. На виставці було представлено 686 предметів, серед яких ікони пізнього періоду, картини на релігійні сюжети, царські ворота з іконостасами, хрести і статуї, дарохранительниці, вінці, чаші, плащаниці, воздухи, облачення.

XII Археологічний з'їзд став серйозним поштовхом для подальшого розвитку не лише мистецтвознавства на Харківщині, але і музеєзнавства, яке тісно пов'язане із збереженням та дослідженням пам'яток церковної старовини. Головну роль у цьому процесі відіграв Музей красних мистецтв Харківського університету. Діяльність XII Археологічного з'їзду сприяла створенню у Харкові на початку XX ст. ще одного музею – Єпархіального церковно-археологічного.

Серед тих, хто глибоко цілеспрямовано досліджував твори вітчизняного мистецтва, був професор Є. К. Редін. Він займався всебічним дослідженням іконописних творів музейної колекції. Атрибуція проводилася на основі проведення хронологічних та іконографічних аналогій. Звичайно, ці дослідження не могли бути вичерпними. Перед вченим постійно поставало багато проблем і питань. Деякі експонати пройшли лише первинну атрибуцію. Це дало можливість деякі пам'ятки церковного мистецтва із колекції музею красних мистецтв включити до виставки XII Археологічного з'їзду та занести до каталогу виставки.

Результатом всебічного аналізу іконописних творів, що зберігалися в багатьох церквах міста і губернії та що знаходилися і у колекції музею Харківського університету, була підготовка і видання наукового каталогу. Цікаво, що всі експонати виставки були ретельно описані в каталозі [2]. У ньому було вміщено наукову пояснюючу передмову та детальний опис експонатів з наведенням історико-мистецьких довідок. У каталозі вказані назви ікон, короткий опис сюжету, матеріал, техніка, розміри, місце знаходження та коротка історична довідка про експонат. У примітках подана коротка порівняльна характеристика ікон, зібраних у межах Харківської єпархії, з іконами інших губерній.

Цінність каталогів полягала в зосередженні в них багатого матеріалу з історії культурної спадщини Слобожанщини. Вони стали важливими довідниками по колекції університетського та єпархіального музеїв, оскільки більшість експонатів з виставки надійшла до музею красних мистецтв та частина стала основою для заснування Єпархіального церковно-археологічного музею. На основі більшості представлених на виставці експонатів, за ініціативою і безпосередньою участю Є. К. Редіна, при університетському музеї був створений відділ церковного мистецтва. Значною мірою — це результат тієї великої роботи, яку було зроблено під час підготовки і проведення XII Археологічного з'їзду. Таким чином, до музею надійшов уже частково систематизований матеріал, що пройшов всебічне наукове дослідження.

Звичайно, не всі виявлені цікаві і цінні художні речі надійшли на виставку. Ця виставка була першим досвідом такого об'ємного збирання для наукових цілей місцевих старожитностей, які представляли інтерес для широкого загалу і мали самостійне наукове і художньо-мистецьке значення.

Після закриття виставки всі предмети дехто вимагав передати місцевій духовній семінарії, яка під впливом виставки теж вирішила створити церковно-археологічний музей. Є. К. Редін доклав чимало зусиль, щоб утримати більшу частину експонатів за університетом [10].

Саме діяльність Є. К. Редіна сприяла тому, що тема історії християнського мистецтва стала провідною мистецтвознавчою темою на з'їзді. З доповідями із цих питань також виступили провідні мистецтвознавці Д. В. Айналов, О. І. Кирпичников, М. І. Петров, М. Нарбеков та ін.

Питання вивчення історії церковного мистецтва та старожитностей Слобожанщини по-новому звучали під час проведення в серпні 1902 р. XII Археологічного з'їзду у Харкові. Особливо жвавого обговорення набуло питання вивчення українського релігійного мистецтва XVII-XVIII ст. Зокрема, зародження і розвиток українського іконопису та шляхи створення слобожанського іконописного стилю.

У своїй доповіді «Религиозные памятники искусств Харьковской губернии» Є. К. Редін дав звіт про свою наукову експерсію 1900-1901 рр. Знайомство з місцевими іконописними творами привело його до висновку, що на розвиток місцевого іконопису мало великий вплив західно-європейське мистецтво. Хоча він відзначив, що польський вплив відчувається слабо, зате добре простежуються зв'язки з італійським живописом XIV-XV ст. У своєму виступі вчений також зазначив, що деякі ікони можна співставити з творами Перуджино [12, с. 354,341].

У обговоренні доповіді професора Є. К. Редіна взяли участь професори Харківського університету Г. Г. Павлуцький та Н. В. Покровський, які відзначали своєрідну національну традицію представленого на виставці іконопису та зовнішній вплив на розвиток вітчизняного іконопису.

Серйозному аналізу експонатів виставки та доповідей присвятив свій виступ київський вчений-мистецтвознавець М. І. Петров. Пізніше він надрукував статтю, в якій подав огляд виступів та зробив свої особисті висновки з приводу розвитку слобожанського іконопису [4].

М. І. Петров підтримав точку зору Є. К. Редіна і Н. В. Покровського про вплив західно-європейського живопису на іконопис Слобожанщини через переселенців із Правобережної України. Питання про особливості слобожанського іконопису залишилося відкритим. Учений класифікував всі ікони на три розряди і дав їм всебічну характеристику.

Оцінку іконопису, представленому на виставці церковного мистецтва, дав ще один учасник з'їзду, В. Нарбеков [3]. На основі особисто проведеного аналізу він дав уявлення про характер церковної старовини Харківської єпархії та про склад релігійного мистецтва півдня Росії XVII-XVIII ст. В. Нарбеков дотримувався тієї ж думки, що й інші учасники з'їзду. При цьому вчений зауважив, що ікони з ознаками місцевого походження відрізняються своєрідними рисами, що свідчить про існування особливої «південно-російської школи», у якій зразки західноєвропейського живопису видозмінюються, набувають особливих рис і форм. Іконописці не просто копіювали їх, а допускали деякі зміни навіть у композиціях.

Підняті на XII Археологічному з'їзді проблеми з питань розвитку церковного мистецтва знайшли відгук і в працях інших харківських вчених, які так чи інакше цікавилися питаннями мистецтва.

До історії українського і слобожанського іконопису у своїй науковій діяльності звертався також і професор Харківського університету, вчений різнопланової наукової направленості, М. Ф. Сумцов [9]. Ця тема, що була викликана проведеними дослідженнями під час підготовки до з'їзду та влаштованою виставкою, особливо гостро обговорювалася у Харкові на початку XX ст. У статті «К истории украинской иконописи» М. Ф. Сумцов розглядав деякі аспекти розвитку іконопису. Тут він говорив про нерівномірність вивчення північно- та південно-російських іконописних пам'яток. Відмітив високий ступінь дослідження і класифікації північно-російських ікон та малодослідженість і маловиявленість південно-російських. Підкреслив важливість вивчення українських ікон з церковно-історичної, історико-художньої, історико-літературної та етнографічної точки зору.

Говорячи про витоки українського іконопису, М. Ф. Сумцов вказав на вплив як візантійської традиції, так і елементів західно-європейського живопису. Звернув увагу на те, що в старовинних російських іконах можна прослідкувати своєрідну течію народної художньої творчості, особливо багато побутових національних

вплив візантійського іконопису і символіки та західноєвропейський вплив на вітчизняну іконописну традицію, іконографічні особливості різних художніх шкіл, обговорювалися проблеми збереження пам'яток християнського мистецтва та архітектури та ін. Слушно і те, що пам'ятки християнського мистецтва вчені почали також розглядати як певні історичні джерела, що дало поштовх для активізації поглибленого вивчення історії вітчизняної християнської культури [1, с.241].

При обстеженні пам'яток перевага надавалася високохудожнім творам та архітектурним пам'яткам, але недостатньо приділялося уваги пам'яткам масового церковного начиння. Це був період, коли вчені робили перші спроби теоретичних розробок, тому при аналізі знайденого матеріалу часто простежується відсутність історичних узагальнень.

Певною мірою, всебічне вивчення з'їздів, пам'яток християнської культури стало віхою в становленні вітчизняного мистецтвознавства. З іншого боку, розробки в галузі церковної археології чи археології мистецтв мали важливе значення для викладання цієї дисципліни в навчальних закладах. Слід зазначити, що уже на I Московському з'їзді у 1869 році висловлювалася думка про створення археологічних музеїв при навчальних закладах та необхідність викладання історико-археологічних наук як в духовних, так і світських навчальних закладах [11, с. XLII].

Отже, знайомство з вітчизняними церковними старожитностями необхідне було і для викладання церковної археології. Таким чином, вивчення пам'яток мистецтва було викликано як науковими, так і освітніми завданнями.

Постановка проблеми розвитку історії церковного мистецтва не була новою для XII Археологічного з'їзду. Поряд з традиційними питаннями розвитку місцевої археології, історії, культури, організатори і учасники XII Археологічного з'їзду надавали також важливого значення питанням вивчення історії церковного мистецтва та старожитностей.

На початку XX ст. харківські вчені розробляли найрізноманітніші питання історії та культури. Зокрема, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Є. К. Редін та інші проявляли неабиякий інтерес до вітчизняної історії, культури, мистецтва, тому і проблеми, що окреслювалися для вирішення на з'їзді, стосувалися найрізноманітніших галузей наукового знання. Доказом цьому стала проведена напередодні з'їзду значна робота по виявленню, обстеженню, опису, дослідженню місцевих пам'яток церковних старожитностей та християнського мистецтва.

Головна заслуга в організації досліджень місцевих пам'яток мистецтва та у постановці цієї проблематики на з'їзді належить професору Харківського університету, мистецтвознавцю, члену Попереднього комітету з підготовки XII Археологічного з'їзду, Є. К. Редіну. Глибокі знання та фундаментальні дослідження з питань історії християнського мистецтва дозволили йому професійно підійти до вивчення питань історії місцевих пам'яток церковного мистецтва та старовини. Вченого цікавили і більш загальні питання розвитку археології та культури Харківщини. Найбільш плідною у цьому напрямку виявилася його діяльність під час підготовки і проведення саме XII Археологічного з'їзду. Є. К. Редін високо оцінював значення археології для вивчення історії мистецтва і присвятив цій тематиці декілька статей [5, 6 та ін.].

Вчений провів колосальну роботу з підготовки проблем з історії місцевого християнського мистецтва та церковної старовини, які необхідно було поставити для розгляду на з'їзді.

Влітку 1900 та 1901 рр. на виділені Московським археологічним товариством кошти він провів наукові екскурсії по церквах Харківської губернії, особисто обстежив та дослідив пам'ятки церковної старовини. Це дозволило йому виявити і зібрати чимало предметів художньої старовини: ікони, іконостаси, плащаниці, чаші, хрести, воздухи, дарохранительниці, вбрання, статуї та ін. Було зроблено 660 фотографій з предметів церковної старовини Харківської губернії [2, с.5]. Весь зібраний багатий матеріал був підданий ретельному науковому аналізу, досліджений та згрупований на виставці церковного відділу XII Археологічного з'їзду.

Слід зазначити, що сама ідея організації виставки церковного мистецтва не була новою для XII Археологічного з'їзду. Наприклад, вперше виставка церковних старожитностей з п'ятьма відділами була представлена на виставці III Археологічного з'їзду у Києві 1874 р., потім чисельний відділ церковного мистецтва демонструвався на VI з'їзді в Одесі у 1884 р., а особливою виставкою VIII з'їзду, що проходив у Москві у 1890, була демонстрація значної кількості пам'яток, що виникли в одному місці під різними впливами протягом століть і належали до різних галузей мистецтва – іконопису, різьби, ювелірного мистецтва, шиття золотом, шовком, живопису на тканині [1, с.242,243].

Виставка XII Археологічного з'їзду була більш скромною, складалася із двох відділів церковних та історичних старожитностей [2]. Це була перша демонстрація місцевих пам'яток мистецтва. На виставці було представлено 686 предметів, серед яких ікони пізнього періоду, картини на релігійні сюжети, царські ворота з іконостасами, хрести і статуї, дарохранительниці, вінці, чаші, плащаниці, воздухи, облачення.

XII Археологічний з'їзд став серйозним поштовхом для подальшого розвитку не лише мистецтвознавства на Харківщині, але і музезнавства, яке тісно пов'язане із збереженням та дослідженням пам'яток церковної старовини. Головну роль у цьому процесі відіграв Музей красних мистецтв Харківського університету. Діяльність XII Археологічного з'їзду сприяла створенню у Харкові на початку XX ст. ще одного музею – Єпархіального церковно-археологічного.

Серед тих, хто глибоко цілеспрямовано досліджував твори вітчизняного мистецтва, був професор Є. К. Редін. Він займався всебічним дослідженням іконописних творів музейної колекції. Атрибуція проводилася на основі проведення хронологічних та іконографічних аналогій. Звичайно, ці дослідження не могли бути вичерпними. Перед вченим постійно поставало багато проблем і питань. Деякі експонати пройшли лише первинну атрибуцію. Це дало можливість деякі пам'ятки церковного мистецтва із колекції музею красних мистецтв включити до виставки XII Археологічного з'їзду та занести до каталогу виставки.

Результатом всебічного аналізу іконописних творів, що зберігалися в багатьох церквах міста і губернії та що знаходилися і у колекції музею Харківського університету, була підготовка і видання наукового каталогу. Цікаво, що всі експонати виставки були ретельно описані в каталозі [2]. У ньому було вміщено наукову пояснюючу передмову та детальний опис експонатів з наведеним історико-мистецьким довідком. У каталозі вказані назви ікон, короткий опис сюжету, матеріал, техніка, розміри, місце знаходження та коротка історична довідка про експонат. У примітках подана коротка порівняльна характеристика ікон, зібраних у межах Харківської єпархії, з іконами інших губерній.

Цінність каталогів полягала в зосередженні в них багатого матеріалу з історії культурної спадщини Слобожанщини. Вони стали важливими довідниками по колекції університетського та єпархіального музеїв, оскільки більшість експонатів з виставки надійшла до музею красних мистецтв та частина стала основою для заснування Єпархіального церковно-археологічного музею. На основі більшості представлених на виставці експонатів, за ініціативою і безпосередньою участю Є. К. Редіна, при університетському музеї був створений відділ церковного мистецтва. Значною мірою — це результат тієї великої роботи, яку було зроблено під час підготовки і проведення XII Археологічного з'їзду. Таким чином, до музею надійшов уже частково систематизований матеріал, що пройшов всебічне наукове дослідження.

Звичайно, не всі виявлені цікаві і цінні художні речі надійшли на виставку. Ця виставка була першим досвідом такого об'ємного збирання для наукових цілей місцевих старожитностей, які представляли інтерес для широкого загалу і мали самостійне наукове і художньо-мистецьке значення.

Після закриття виставки всі предмети дехто вимагав передати місцевій духовній семінарії, яка під впливом виставки теж вирішила створити церковно-археологічний музей. Є. К. Редін доклав чимало зусиль, щоб утримати більшу частину експонатів за університетом [10].

Саме діяльність Є. К. Редіна сприяла тому, що тема історії християнського мистецтва стала провідною мистецтвознавчою темою на з'їзді. З доповідями із цих питань також виступили провідні мистецтвознавці Д. В. Айналов, О. І. Кирпичников, М. І. Петров, М. Нарбеков та ін.

Питання вивчення історії церковного мистецтва та старожитностей Слобожанщини по-новому звучали під час проведення в серпні 1902 р. XII Археологічного з'їзду у Харкові. Особливо жвавого обговорення набуло питання вивчення українського релігійного мистецтва XVII-XVIII ст. Зокрема, зародження і розвиток українського іконопису та шляхи створення слобожанського іконописного стилю.

У своїй доповіді «Религиозные памятники искусств Харьковской губернии» Є. К. Редін дав звіт про свою наукову експедицію 1900-1901 рр. Знайомство з місцевими іконописними творами привело його до висновку, що на розвиток місцевого іконопису мало великий вплив західно-європейське мистецтво. Хоча він відзначив, що польський вплив відчувається слабо, зате добре простежуються зв'язки з італійським живописом XIV-XV ст. У своєму виступі вчений також зазначив, що деякі ікони можна співставити з творами Перуджино [12, с. 354, 341].

У обговоренні доповіді професора Є. К. Редіна взяли участь професори Харківського університету Г. Г. Павлуцький та Н. В. Покровський, які відзначали своєрідну національну традицію представленого на виставці іконопису та зовнішній вплив на розвиток вітчизняного іконопису.

Серйозному аналізу експонатів виставки та доповідей присвятив свій виступ київський вчений-мистецтвознавець М. І. Петров. Пізніше він надрукував статтю, в якій подав огляд виступів та зробив свої особисті висновки з приводу розвитку слобожанського іконопису [4].

М. І. Петров підтримав точку зору Є. К. Редіна і Н. В. Покровського про вплив західно-європейського живопису на іконопис Слобожанщини через переселенців із Правобережної України. Питання про особливості слобожанського іконопису залишилося відкритим. Вчений класифікував всі ікони на три розряди і дав їм всебічну характеристику.

Оцінку іконопису, представленому на виставці церковного мистецтва, дав ще один учасник з'їзду, В. Нарбеков [3]. На основі особисто проведеного аналізу він дав уявлення про характер церковної старовини Харківської єпархії та про склад релігійного мистецтва півдня Росії XVII-XVIII ст. В. Нарбеков дотримувався тієї ж думки, що й інші учасники з'їзду. При цьому вчений зауважив, що ікони з ознаками місцевого походження відрізняються своєрідними рисами, що свідчить про існування особливої «південно-російської школи», у якій зразки західноєвропейського живопису видозмінюються, набувають особливих рис і форм. Іконописці не просто копіювали їх, а допускали деякі зміни навіть у композиціях.

Підняті на XII Археологічному з'їзді проблеми з питань розвитку церковного мистецтва знайшли відгук і в працях інших харківських вчених, які так чи інакше цікавилися питаннями мистецтва.

До історії українського і слобожанського іконопису у своїй науковій діяльності звертався також і професор Харківського університету, вчений різнопланової наукової направленості, М. Ф. Сумцов [9]. Ця тема, що була викликана проведеними дослідженнями під час підготовки до з'їзду та влаштованою виставкою, особливо гостро обговорювалася у Харкові на початку XX ст. У статті «К истории украинской иконописи» М. Ф. Сумцов розглядав деякі аспекти розвитку іконопису. Тут він говорив про нерівномірність вивчення північно- та південно-російських іконописних пам'яток. Відмітив високий ступінь дослідження і класифікації північно-російських ікон та малодослідженість і маловиявленість південно-російських. Підкреслив важливість вивчення українських ікон з церковно-історичної, історико-художньої, історико-літературної та етнографічної точки зору.

Говорячи про витoki українського іконопису, М. Ф. Сумцов вказав на вплив як візантійської традиції, так і елементів західно-європейського живопису. Звернув увагу на те, що в старовинних російських іконах можна прослідкувати своєрідну течію народної художньої творчості, особливо багато побутових національних

рис простежив у запорізьких іконах [9, с. 3, 4]. Пізніше вчені піддали різкій критиці точку зору на українську ікону як на щось локальне, місцеве, як на суміш традиційного візантійського іконопису і західноєвропейського малярства. Доведення ідентичності та національної своєрідності української ікони в історіографії належить Д. Антоновичу, І. Свенцицькому, С. Гординському та ін.

Слід зазначити, що на XII Археологічному з'їзді ми зустрічаємося з першим зверненням до наукового вивчення слобожанського іконопису. Аналіз і висновки ґрунтувалися на основі зібраних Є. К. Рєдіним ікон. У досить короткий термін неможливо було зібрати і провести глибокі і серйозні дослідження та аналогії в межах побутування українського іконопису. Важливою була уже сама постановка проблеми і перша спроба обговорення питань вивчення місцевого іконопису та церковних старожитностей.

На з'їзді порушувалися й інші питання щодо стану розвитку мистецтвознавства. Зокрема, відзначалася недостатність наукової літератури з проблем загальної історії мистецтва та іконопису. Ставилося питання про розвиток історії російського та українського мистецтва, якої на той час, за визначенням сучасників, ще не існувало [5, с. 169].

Праці Є. К. Рєдіна «Памятники церковных древностей Харьковской губернии» (1900) та «Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова» (1905), а також складені ним каталоги виставок відділу іконопису та церковних старожитностей, в яких він досліджував пам'ятки місцевої церковної старовини, і на сьогодні залишаються важливими джерелами при вивченні історії християнського мистецтва Слобожанщини та церковної історії Харківської єпархії.

Сьогодні важко переоцінити значення археологічних з'їздів для розвитку вітчизняної науки та культури. Підготовка до них давала можливість вченим провести значну дослідну роботу з виявлення та вивчення пам'яток археології, історії та культури. Від з'їзду до з'їзду розширювалася тематика наукового пошуку, започатковувалися нові напрямки наукових досліджень. Між тим, вчені продовжували шукати відповіді на питання, порушені на попередніх з'їздах. Позитивним в їх роботі було і те, що не було обмежень певним регіоном в дослідженнях і обговоренні наукових проблем.

1. Карсим І. А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX-початку XX ст. // *Vita antiqua*. — 1999. — №2.
2. Каталог XII АС в г. Харькове. Отдел церковных древностей / Сост. Е. К. Редина. — Харьков, 1902.
3. Нарбеков В. Южно-русское религиозное искусство XVII-XVIII в.: по памятникам церковной старины, бывшими на выставке XII АС в Харькове. — Казань, 1903.
4. Петров Н. Об иконописном отделе выставки и рефератах о нем на XII Археологическом съезде в Харькове. — *Б.м. / Б.г.*
5. Редина Е. К. XII Археологический съезд // *Мирный труд*. — 1902. — Т. 6.
6. Редина Е. К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии. — Харьков, 1901.
7. Редина Е. К. Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова. — Харьков, 1905.
8. Редина Е. К. Памятники церковных древностей Харьковской губернии. — Харьков, 1900.
9. Сумцов Н. Ф. К истории украинской иконописи // *Из украинской старины*. — Харьков, 1905.
10. Сумцов Н. Ф. Памяти профессора Е. К. Редина // *ЮК*. — 1908. — 28 апр.
11. Труды Первого Археологического съезда в г. Москве 1869 Г. — М., 1871.
12. Труды XII Археологического съезда в Харькове / Под ред. П. В. Уваровой. — М., 1905. — Т. 3.

Рябченко О. Л.

Спогади Б. П. Остащенко-Кудрявцева

Багато видатних людей залишають по собі слід на землі не лише численними науковими дослідженнями, а й намагалися осмислити пройдений шлях, труднощі та здобутки, незабутні моменти. Такі спогади дають можливість дізнатися про невідомі факти, допомагають відтворити явища і процеси, характерні для періоду, описаному автором. Більш того, вони проникнуті атмосферою, духом того часу, тому, як говорив відомий мовознавець і літературознавець Ю. Шевельов, до мемуарів звертаються й історики, які шукають у них деталі епохи, і пересічні читачі, яких вабить можливість побачити прославлених сучасників в їхньому приватному житті [1, с. 8].

Залишив по собі такого роду пам'ять і відомий астроном та картограф, професор Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев (10.01.1877-1.10.1956), який належить до того ряду астрономів пулковської школи, які створили неперевершені за точністю каталоги зірок світового значення. Життя та наукова діяльність вченого неодноразово висвітлювалася як у періодиці, так і в наукових дослідженнях [2]. Б. П. Остащенко-Кудрявцев почав писати мемуари в останні роки свого життя. На жаль, ця робота залишилася незавершеною.

Уперше я ознайомила з матеріалами про життя та наукову діяльність Б. П. Остащенко-Кудрявцева під час дослідження організації наукового процесу у Харківському інституті народної освіти, який виник в результаті реорганізації Харківського університету в 1921 р.

Оскільки інститути народної освіти не ставили своїм завданням підготовку наукових робітників [3, ст. 122], на початку 1921 р. в Україні було створено ряд науково-дослідних кафедр. Науково-дослідна кафедра астрономії виникла при ХІНО [4, арк. 4] 9 лютого 1923 р. її дійсним членом був затверджений проф. Б. П. Остащенко-Кудрявцев. З цього ж року він почав працювати старшим астрономом Харківської обсерваторії.